

**KONCHILIK TERMINOLOGIYASINI SARALASH VA TIZIMLASHTIRISHNING
ILMIY ASOSLARI****Xakimova Dilrabo Yo'ldoshovna**

Renessans ta'lim universiteti, katta o'qituvchisi.

Tel: (97) 297 95 55 E-Mail: hakimova1971@list.ru<https://doi.org/10.5281/zenodo.15664393>

Annotatsiya. Ushbu maqola o'zbek tilida konchilik sohasi terminologiyasini tanlash va tizimlashtirishning ilmiy asoslariga bag'ishlanadi. Tadqiqotda terminlarning terminografik mezonlari, tanlash tamoyillari va ularning zamonaviy tilshunoslikdagi ahamiyati ko'rib chiqiladi. Ayniqsa, bir tushunchani nomlashda bir nechta leksik birliklardan foydalanish muammosi va uning termin murojaatidagi to'siqlari tahlil qilinadi. Maqola konchilik terminologiyasi lug'atlarini shakllantirishda normativlik, sinxronlik, mavzuga muvofiqlik, tizimlilik va semantik ahamiyat kabi tamoyillarni muhokama qiladi. V.V.Dubachinskiy, S.V.Grinev-Grinevich, F.de Sossyur va boshqa olimlarning ishlariga asoslanib, termin tanlashning metodologik yondashuvlari ochib beriladi. Shuningdek, mantiqiy-konseptual tizimni modellashtirish va xronologik tamoyillar orqali terminologiyaning rivojlanish tendensiyalari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: konchilik terminologiyasi, o'zbek tili, termin tanlash, terminografiya, normativlik, tizimlashtirish, sinxronlik, polisemiya, mantiqiy-konseptual tizim, lug'at shakllantirish.

Аннотация. Данная статья посвящена научным основам выбора и систематизации терминологии в области горного дела на узбекском языке. В исследовании рассматриваются терминографические критерии терминов, принципы их отбора и значение в современной лингвистике. Особое внимание уделяется проблеме использования нескольких лексических единиц для обозначения одного понятия и трудностям, возникающим при терминологическом обращении. В статье обсуждаются такие принципы, как нормативность, синхронность, тематическая соответствие, системность и семантическая значимость при формировании словарей горной терминологии. На основе работ В.В. Дубачинского, С.В. Гринёва-Гриневича, Ф. де Соссюра и других учёных раскрываются методологические подходы к выбору терминов. Также анализируются тенденции развития терминологии через моделирование логико-концептуальной системы и хронологические принципы.

Ключевые слова: терминология горного дела, узбекский язык, выбор терминов, терминография, нормативность, систематизация, синхронность, полисемия, логико-концептуальная система, формирование словаря.

Abstract. This article is devoted to the scientific foundations of the selection and systematization of terminology in the field of mining in the Uzbek language. The study examines terminographic criteria, principles of term selection, and their significance in modern linguistics. Special attention is given to the problem of using multiple lexical units to denote a single concept and the difficulties this poses in terminological reference. The article discusses principles such as normativity, synchronicity, thematic relevance, systematicity, and semantic significance in the formation of mining terminology dictionaries. Based on the works of V.V. Dubachinsky, S.V. Grinev-Grinevich, F. de Saussure, and other scholars, methodological approaches to term selection are explored. The development trends of terminology are also analyzed through modeling of logical-conceptual systems and chronological principles.

Keywords: *mining terminology, Uzbek language, term selection, terminography, normativity, systematization, synchronicity, polysemy, logical-conceptual system, dictionary formation.*

Konchilik sohasidagi terminologik tadqiqotlar o'zbek tilida maxsus so'z birikmalarini tanlash va ularga qo'yiladigan talablarni ishlab chiqishni o'z ichiga oladi. Bu jarayonda terminlarning terminografik mezonlari va asosiy prinsiplarini aniqlash masalasi zamonaviy tilshunoslikning muhim yo'nalishlaridan biridir. O'zbek tilida konchilik terminologiyasi tizimining dolzarb muammolaridan biri sifatida bir tushunchani ifodalash uchun bir nechta leksik birliklardan foydalanish amaliyoti ajralib turadi, bu esa terminlarning qo'llanilishida jiddiy to'siqlarni keltirib chiqaradi.

Zamonaviy terminografiya nazariyasi doirasida termin tanlash mezonlarini belgilash uchun konchilik sohasiga oid terminologik lug'atlarni tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi.

O'zbek tilida konchilik terminologiyasi bo'yicha olib boriladigan ilmiy izlanishlar terminlarni tanlash jarayonini, ularning muayyan lug'at turiga aylanishini, shuningdek, lug'atning maqsadi va yo'nalishiga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni o'rganishni o'z ichiga oladi.

Masalan, o'quv lug'atlari uchun til birliklarini tanlash jarayoni o'ziga xos tamoyillar asosida amalga oshiriladi.

V.V.Dubachinskiy ta'kidlaganidek, termin tanlashda "normativlik, leksik boylikning sinxron xususiyati, ma'lum bir mavzu doirasiga yo'naltirilganlik va tadqiqotning maqsadga mosligi" kabi jihatlar muhimdir. Tarjima lug'atlari uchun asosiy yo'nalish sifatida mavzuli yondashuv va ilmiy sohaning terminologiyasini to'liq qamrab olish tamoyili qabul qilinadi.

Taniqli terminolog S.V.Grinev-Grinevich o'z ishlarida termin tanlash muammosini keng yoritib, uning yechimlarini taklif qilgan. U termin tanlash mezonlari lug'atning umumiy metodologik tuzilishiga bog'liq ekanligini ta'kidlab, quyidagi tamoyillarni ajratib ko'rsatadi:

- mavzuga muvofiqlik (yaqin sohalarga oid terminlarni chiqarib tashlash);
- lug'atning yo'nalishi (umumiy adabiy yoki ilmiy so'zlarning mavjudligi hisobga olinadi, lekin ular lug'atga kiritilmaydi);
- tizimlilik (muhim tushunchalarni yo'qotmaslik uchun);
- terminlarning to'liq yoritilishi (sinxronizm va vaqt omili);
- qo'llanilish chastotasi, semantik ahamiyati va ta'limiy imkoniyatlari;
- normativlik va muvofiqlik.

Normativlik tamoyiliga alohida e'tibor qaratiladi. Terminologik lug'atning uslubiy va me'yoriy vazifalari tanlov doirasini cheklaydi, mutaxassislar nutqidagi professional xususiyatlar, vaqti-vaqti bilan qo'llaniladigan so'zlar yoki stilistik jihatdan cheklangan birliklarning keng tarqalishiga yo'l qo'ymaydi. Terminolog termin tanlashning dastlabki bosqichlarida ham, keyingi standartlashtirish jarayonlarida ham normativlik prinsipiga rioya qilishi zarur. F.de Sossyur va E.Koseryu kabi olimlarning ta'kidlashicha, "me'yor tilning tizimli qonunlari va uning jonli qo'llanilishi o'rtasida muvozanatli o'rin tutadi".

Texnik masalalarni fan sifatida shakllantirish davrida termin tanlash masalasi tadqiqotchilar e'tiborini tortgan. R.Yu.Kobrin termin tanlashda foydalilik, chastota, semantik yaxlitlik va leksik birikmalarning barqarorligi kabi tamoyillarni tanqidiy ko'rib chiqqan. B.N.Golovin, Gorkiy lingvistik maktabi vakillari, shuningdek, K.Ya.Averbux, S.D.Shelov, V.M.Leychik, T.L.Kandelaki, V.P.Danilenko, V.F.Novodranova kabi olimlar termin tanlash bo'yicha turli takliflarni ilgari surgan.

Terminologiya sohasida lingvistik jihatdan to'g'ri, lekin fan tilining jonli rivojlanishiga putur yetkazishi mumkin bo'lgan qat'iy tavsiyalardan qochish lozim. Shuning uchun terminologik lug'atlar nafaqat amaldagi me'yorlarni aks ettirishi, balki ba'zi "nonormativ" elementlarni ham o'z ichiga olib, termin tizimining xilma-xilligini to'liq yoritishi kerak.

Umumiy va maxsus lug'atlarning adabiy me'yorlarga nisbatini ajratish muhimdir. Bu kontekstda "normativ" bo'lmagan elementlar umumiy lug'at me'yorlariga mos kelmaydigan, lekin termin xususiyatlariga ega bo'lgan leksik birliklar sifatida tushuniladi. A.V.Superanskaya ta'kidlaganidek, "maxsus soha lug'atlari adabiy me'yorlarga emas, balki ishlab chiqarish talablari va muayyan soha shartlariga asoslanadi". Masalan, konchilik sohasiga oid lug'atlarda umumiy lug'atga xos bo'lmagan ikkinchi darajali sifatlar, masalan, "qumoqlash" yoki "briket" kabi terminlar qo'llaniladi. Demak, tadqiqotlarda terminologik lug'atlarning umumiy adabiy me'yorlardan farqli xususiyatlari ko'rib chiqiladi.

Termin tanlashning navbatdagi muhim tamoyili – xronologik yondashuvdir. A.S.Gerd xronologik tamoyilni asos qilib olib, terminologik lug'atlar uchun so'z tanlashda fan tilining tarixiy davrlashtirilishini fan tarixi bilan bog'lashni taklif qiladi. L.L.Kutina ta'kidlaganidek, "tarixiy bosqichlarda terminlar maxsus semantik birlik sifatida yanada aniqlashadi". Tarixiy nuqtai nazar terminologiyaning rivojlanish tendensiyalarini ko'rish imkonini beradi va uning sinxron va diaxronik tahlili fan tilining bugungi holatini tushunishda muhim ahamiyatga ega.

Terminologiyaning sinxronligi, ya'ni vaqt omili, ayniqsa terminologik lug'atlarda muhimdir. Lug'atlar bilim sohasining hozirgi rivojlanish darajasiga mos bo'lishi talab etiladi.

Ammo lug'at tayyorlanayotgan vaqt ichida fan rivojlanishi natijasida nashr paytida lug'at eskirishi mumkin. Bu muammoni hal qilish uchun lug'at tayyorlash jarayonini tezlashtirish va eskirgan terminlarni zamonaviy ekvivalentlari bilan almashtirish zarur.

A.S.Gerd tomonidan ta'kidlangan yana bir tamoyil – mantiqiy-konseptual tizimni modellashtirishdir. Bu tamoyil terminlarni tushunchalar tizimi bilan bog'lash va ularning o'zaro munosabatlarini aniqlashni o'z ichiga oladi. Tizim tamoyili har bir terminning boshqa tushunchalar bilan semantik aloqalarini aks ettiradi va terminologiyada bo'shliqlar yo'qligini ta'minlaydi.

Terminolog mantiqiy-konseptual tizimni shakllantirishda ikki bosqichni amalga oshiradi: terminlarni manbalardan tanlash va ularni tizimlashtirish. Birinchi bosqichda barcha terminlar, shu jumladan sinonimlar va ko'p ma'noli birliklar aniqlanadi. Ikkinchi bosqichda tushunchalar tizimlashtirilib, ularning tizimdagi o'rni va aloqalari aniqlanadi, terminologiyadagi kamchiliklar, masalan, sinonimiya yoki terminning mos shakli yo'qligi aniqlanadi.

S.V.Grinev-Grinevich tizimlashtirishning ahamiyatini ta'kidlab, uni "barcha muhim terminlarni qamrab olishning yagona usuli" deb hisoblaydi. Tizimlashtirish lug'atning mavzuli tuzilishini aniqlash, tasodifiy terminlarni chiqarib tashlash va sinonimlarni aniqlash imkonini beradi.

O'zbek tilida konchilik terminologiyasining o'ziga xos jihati shundaki, ilmiy tushunchalarni ifodalovchi terminlar mantiqiy kategoriyalar asosida osongina tasniflanadi.

Mantiqiy-konseptual tizimni modellashtirish orqali tushunchalar va terminlarning toifalari aniqlanadi. Bu jarayon konchilik terminologiyasida kategoriyalararo polisemiya holatlarini aniqlash imkonini beradi. Masalan, "qumtosh jinslar" termini bir vaqtning o'zida turli xil ilmiy tushunchalarni ifodalaydi, bu esa o'zbek, rus va ingliz tillarida umumiy xususiyat sifatida kuzatiladi. Bu holat konchilik terminologiyasida interkategorik polisemiyaning mavjudligini tasdiqlaydi.

O'zbek tilida konchilik terminografiyasi tizimining dolzarb muammolaridan biri bir tushunchani nomlashda bir nechta leksik birliklardan foydalanishdir. Bu amaliyot termin murojaatining asosiy to'siqlaridan biri bo'lib qolmoqda. Terminlarning qo'llanilishi muayyan terminologik tizim bilan cheklangan bo'lib, ular inson faoliyatining aniq uslubiy doirasida ishlatiladi.

Terminlarning ma'no ifodalovchi birliklar sifatida shakllanish xususiyatlarini aniqlash o'zbek tilida konchilik terminologiyasini o'rganishda muhim ahamiyatga ega. Kasbiy soha til birliklarini mavzular yoki kichik guruhlar bo'yicha tasniflash, ularning tizimlararo munosabatlarini aniqlash va funksional xususiyatlarini belgilash masalalari hali ham o'z yechimini kutmoqda.

Foydalanilgan Adabiyotlar Ro'yxati:

1. O'zbek tilining izohli lug'ati. 5-jildli. - Toshkent: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat nashriyoti. 1-jild, 277-bet
2. Nishonov P.P. Fransuz va o'zbek tillari yuridik terminologiyasining qiyosiy tipologik tadqiqi. Filol.fan.nomz.avtoref. Toshkent, 2009 y. 19-bet.
3. Hojjiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. - T: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi", 2002. 20-bet.
4. Hakimova.D. Konchilik leksikasi va konchilik terminlari masalasi.// O'zbekiston milliy universiteti xabarlari, 2024, - 325-327 b. [1/7/1] ISSN 2181-7324
5. Hakimova D.Y.Terminologiya sohasining tarixi va dolzarb muammolari xususida//Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари. - № 3 (4) – 2024 ISSN: 2181-1342 <https://scienceproblems.uz> С.7÷ 13
6. D.Y.Hakimova.Konshilik terminlarining taraqqiyotida o'zlashma so'zlarning o'rni// "Til va adabiyot.uz."elektronilmiy-metodikjurnal - 110-118 b. № 8 2025
7. Dilrabo Yuldashovna Khakimova, Composition of the mining vocabulary, sources of originand functional classification.//International Scientific Journal. ISJ Theoretical & Applied Science Philadelphia, USA, 2022
8. Хакимова Д.Тематические группы и мотивационные особенности горной лексики при обучении терминологии горного дела.//Вестник науки и образования № 4 (107). Часть 1 Москва 2021 С.25 ÷ 27